

Carsten Porskrog Rasmussen

BØNDER UNDER GUTSHERRSCHAFT OG GRUNDHERRSCHAFT

Socio-økonomiske konsekvenser af forskellige godssystemer i Slesvig og Holsten

Godset var en vidt udbredt institution i det tidligt-moderne Europa, og tilhørsforhold til et gods et fællesvilkår for det meste af landbefolkningen. Godserne var dog meget forskellige. I årene 1887–1900 formulerede en gruppe tyske samfundsforskere begrebsparret *gutsherrschaft-grundherrschaft* som betegnelse for det, de anså for at være de to dominerende godssystemer i Tyskland – og i store dele af Nordeuropa. Gutsherrschaft betegnede et godssystem centreret om hovedgårdsdrift baseret på hoveri, og det var i vid udstrækning ledsaget af livegenskab og omfattende juridiske beføjelser til godsejeren. Grundherrschaft derimod betegnede et godssystem, hvor bondebruget var den altdominerende produktionsenhed, hvor bøndernes ydelse til godsejeren var afgifter, og hvor bondebefolkningen var personligt fri. Modellen har ligget til grund for meget af forskningen gennem et århundrede, og skønt mange med rette har peget på, at virkeligheden var langt mere kompleks, end en simpel dikotomi kan udtrykke, kan begrebsparret dog stadig anses for nyttigt til at opfange og udtrykke nogle forskellige hovedtendenser inden for det nord- og østeuropæiske sletteland.¹

Godset som institution er i hovedsagen tillagt negative følger såvel for den direkte berørte befolkning som for samfundet i bredere forstand, men særligt har *gutsherrschaft* været betragtet næsten entydigt negativt, hvad enten det var af de liberale samfundsforskere, der formulerede modellen for godt et århundrede siden, eller af både østeuropæiske og vestlige marxister. Mere eller mindre udtalt har den dobbelte kritik fra landboreformtiden i sidste halvdel af det 18. århundrede levet videre. Hoveri og livegenskab er på den ene side anset for at være moralsk/politisk uacceptable fænomener, på den anden side er de betragtet som økonomisk ineffektive. Det klassiske billede af bondebefolkningen under gutsherrschaft er, at den var mere undertrykt og mindre økonomisk udviklet end bondebefolkningen under dels grundherrschaft, dels det kontraktøkonomiske godssystem med såkaldt ”frie” forpagtere og landarbejdere, der udvikledes i bl.a. England.² Visse forskere er gået så vidt som at se gutsherrschaft som roden til Østeuropas vanskeligheder med at finde en vej mod markedsøkonomi og demokrati i det 19. og første halvdel af det 20. århundrede.³

CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN

Gennem de sidste par årtier er den klassiske modstilling og særligt det traditionelle billede af gutsherrschaft på mange måder blevet anfægtet. En række forskere har argumenteret for, at gutsherrschaft var mindre entydigt bygget på tvang og i mindre grad hæmmede bondebefolkningen, end det traditionelt er antaget. De faktiske forhold var bestemt af meget andet end formelle regler for livegenskab og hoveri, og de sociale processer var langt mere komplekse end det simple billede af en undertrykkende godsejer og en ufri bondebefolkning. Samtidig var bondebefolkningen under gutsherrschaft langt fra en enhed. Der var andre sociale konflikter end den mellem bønder og godsejer.⁴

Blandt de forskere, der mest markant har anfægtet traditionelle synspunkter på østtysk og østeuropæisk gutsherrschaft, er de to amerikanere, William Hagen and Edgar Melton.⁵ Mange af deres synspunkter er berettigede. Det er dog en meget radikal anfægtelse af det indarbejdede billede, når Edgar Melton i en artikel fra 1988 har argumenteret for, at det stærkere pres på bønderne, som han anerkender, at gutsherrschaft repræsenterede, fik bønderne til ligefrem at være mere produktive end bønder under grundherrschaft.⁶ Synspunktets teoretiske udgangspunkt er en antagelse om, at bønder tenderer mod kun at producere til eget forbrug, hvis ikke ydre pres tvinger dem til andet, som formuleret af den russiske forsker A.V. Chayanov.⁷ Empirisk bygger Melton dels på tal fra F.W. Henning fra Østpreussen, dels på en mere omfattende undersøgelse af Hans Chr. Steinborn vedrørende Holsten.

Steinborns undersøgelse kan imidlertid ikke bære den konklusion. I hovedsagen består den i, at han sammenligner dels gårdmændenes produktion og dels deres belastning med skatter, afgifter og hoveri på forskellige godser og amter i Holsten dels først i det 18. århundrede, dels i 1760'erne. Både produktionen og værdien af skatter, afgifter og hoveri omregnes i pengeværdier, og på den måde beregnes så både trykket på bønderne og disses overskud.⁸ Ud over at grundlaget for nogle af Steinborns beregninger er svagt, er den væsentligste indvending mod Meltons tolkning af Steinborn, at dennes undersøgelse omfatter godser, der ikke blot afveg fra hinanden med hensyn til godssystem, men også i naturforhold. Det er derfor svært at sige, hvad de konstaterede forskelle faktisk afspejler, selv hvis man anerkender dem som reelle.

Forsøget på at se nærmere på, hvad godssystemets forskellige indretning havde af effekter på den undergivne befolkning er imidlertid prisværdigt, og målet med denne artikel er at forsøge at følge det op med en mere omfattende undersøgelse. Den slutter sig til og benytter i et vist omfang Steinborns arbejde, men vider hans undersøgelsesområde ud fra at omfatte hertugdømmet Holsten til også at omfatte det dermed forbundne hertugdømme Slesvig. De to hertugdømmer var politisk tæt sammenknyttede og samtidig præget af stort set de samme indre kontraster mht. naturforhold og godssystem.

Steinborns arbejde er grundlæggende en undersøgelse af *gårdmændenes* afgifts-

og hoveritryk. Vil man nærme sig en forståelse af de socioøkonomiske effekter af godssystemets indretning for bondebefolkningen, må man imidlertid have fat i hele bondebefolkningen på godset. For denne undersøgelse bliver der første mål derfor at se på, om godssystemets indretning havde en betydning for, hvordan bondebefolkningen var stratificeret i undergrupper.

Dernæst undersøges det dels hvilken slags økonomisk pres godset udøvede på de undergivne grupper, dels hvilke effekter det kan ses at have haft på, hvordan bondebefolkningen indrettede sig økonomisk. Vægten lægges ikke som hos Steinborn i første række på den samlede pengeværdi af hhv. godsets krav og bøndernes produktion, men i stedet på sammensætningen deraf.

Af kildemateriale benyttes først og fremmest to slags. Den vigtigste kildegruppe er den samme, som ligger til grund for Steinborns arbejde. Det drejer sig om såkaldte jordebøger eller inventarier fra første halvdel af 1700-tallet, hvor administratorer ved hjælp af spørgeskemaer systematisk indsamlede oplysninger om bønderes afgiftsforhold, jord, udsæd, besætning, bygninger osv. Kildeværdien af den slags materiale er omstridt i forskningen, hvor ikke mindst Fridlev Skrubbeltrang på dansk grund har anlagt en meget skeptisk linie, idet han konstaterer, at skattemandtal og inventarier normalt har lavere angivelser af især dyreholdet end samtidige skifter.⁹ Omvendt har Janken Myrdal for Sverige brugt sådanne inventarier i stort omfang.¹⁰ Skrubbeltrangs kritik forekommer rigeligt hård, men først og fremmest er den mindre væsentlig, når kilderne ikke bruges til at fastslå det absolutte omfang af kvægholdet, men de egnsvise forskelle. Det kan hænde, at tallene i disse inventarier på visse punkter er for lave, men det er svært at se, hvorfor det skulle være markant anderledes det ene sted end det andet. Derfor må materialet kunne bruges til komparative studier.

Den anden hovedkildegruppe består af det, der på dansk noget misvisende betegnes bondedagbøger, dvs. optegnelsesbøger med blandet indhold, ført af bønder. De fleste af disse har en mere eller mindre udtalt økonomisk karakter og kan nærme sig at være delvise regnskaber.¹¹ Her er der ikke tale om en systematisk undersøgelse, men mere om inddragelse af eksempler.

Undersøgelsesområde

Steinborns undersøgelsesområde var Holsten. Her er det valgt at sammenholde hans resultater med en række andre og at udvide undersøgelsen til også at omfatte det med Holsten forbundne Slesvig. Det to hertugdømmer dannede på mange måder et samlet rum, der imidlertid var præget af markante indre kontraster.

Politisk havde hertugdømmerne siden 1544 været delt mellem flere hertuglignier, en deling der imidlertid kun omfattede kron- og selvejergodset, mens de adelige godser var holdt uden for delingen og stod under den såkaldte fælles regering af de regerende landsherrer, fra 1580 kongen af Danmark og hertugen af Gottorp. Fra 1581 til 1720 var hovedopdelingen en deling mellem en kongelig del, en

CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN

gottorpsk del, de adelige godser og visse mindre hertugelige linier uden andel i fællesregeringen. 1720 ophævedes delingen stort set for Slesvigs vedkommende, men det gottorpske hus beholdt sine amter i Holsten til 1773.¹² Den politiske opdeling har en vis betydning i vor sammenhæng. Dels efterlod delingerne som i Østtyskland de adelige godser med en høj grad af autonomi, dels var der i årtierne omkring 1700 en vis forskel i kongelig og gottorpsk godspolitik.

Fuldt så vigtig er dog i denne sammenhæng den naturskabte deling. Slesvig og Holsten er af nord-sydgående linier opdelt i tre naturlige hovedregioner. Mod vest, ud mod Nordsøen og Elben, findes *marskområder*, som er meget frugtbare, men i de laveste dele kun egnede til græsning. Den midterste del, der med et plattysk ord kaldes *gest*, består af relativt ufrugtbare sand- og grussletter, der dog flere steder er gennemskåret af ådale med gode og fede engdrag. Endelig består den østlige del ud mod Østersøen og Lille Bælt af det såkaldte *østlige bakkeland*, et ungt morænelandskab som i den østlige del af Danmark. Det er overvejende frugtbart og rummede i 1700-tallet modsat de to andre regioner endnu en hel del skov.¹³

Til den politiske og den naturlige deling kom i 1700-tallet den godsstrukturelle. I det meste af marskområderne var godser i enhver betydning så godt som fraværende. Resten af de to hertugdømmer kan siges at have indgået i et godssystem, hvor de fleste bønder var fæstere, og alle bønder havde faste forpligtelser over for en godsejer, hvad enten det var landsherren eller en privat godsejer. Domæneamter og adelige godser lå spredt mellem hinanden, men dog sådan, at de fleste adelige godser var koncentreret i sydøst, mens de fleste bønder på gesten og i nordøst hørte under kongelige eller gottorpske domæneamter.

På de fleste private godser i det sydøstlige bakkeland og et mindre antal domænegodser i samme område herskede den reneste eller strengeste form for gutsherrschaft. På disse godser dækkede hovedgårdsjorden efter 1700 typisk mindst halvdelen af den dyrkede jord, og godsøkonomien var helt koncentreret om hovedgårdens produktion. Bønderne under disse godser betalte hverken skatter eller afgifter af betydning. Deres eneste væsentlige byrde var hoveri, der til gengæld nåede ét af de højeste niveauer noget sted i Europa. En helgård skulle typisk stille med 3–4 personer og 4–8 heste seks dage om ugen hele året. Husmænd gjorde typisk personligt hoveri 1–3 dage ugentligt.

I kontrast hertil herskede der på det meste af gesten, i det nordøstligste bakkeland og flere andre steder et system, der må anses for rent grundherrschaft (eller med et dansk ord: rentegods). Det gælder især bønder under kongen eller hertugen af Gottorp, men også bønderne under visse private godser, bl.a. Trøjborg og Schackenborg. Her spillede hverken hoveri eller hovedgårdsdrift nogen rolle. I stedet betalte bønderne høje faste pengeafgifter til deres godsejer, og bøndernes afgifter var kernen i godsøkonomien.

Mellem disse ekstremer fandtes imidlertid også godser med en struktur, der

hverken svarer til idealmodellens gutsherrschaft eller grundherrschaft. Disse godser var økonomisk baseret på en kombination af hovedgårdsdrift og afgifter, ganske som det var mest udbredt i kongeriget Danmark. Dette "blandede" eller tostrengede system dominerede de fleste af de små hertugdømmer (Sønderborg, Nordborg og Glücksborg i Slesvig og Eutin i Holsten), visse private godser og enkelte amter. Alle disse godssystemer var udviklet i løbet af det 16. og 17. århundrede, men undergik kun i få tilfælde fundamentale ændringer i den tid, der her er i fokus, dvs. tiden ca. 1700–1775, der kan betegnes som en moden fase for specielt gutsherrschaft.¹⁴ Det er derfor forsvarligt at se denne periode nogenlunde som en helhed, om end man derved kommer til at underbetone de dynamiske forhold, der trods alt var.

I den videre undersøgelse er hovedmålet at undersøge betydningen af godssystemet, men den sættes i relief ved at sammenligne forskelle mellem områder med forskellige godssystemer inden for én naturlig hovedzone med forskellene mellem områder med samme godssystem, men forskellige naturforhold. Det lader sig dog ikke gøre at udfylde alle felter i det krydsskema, der herved opstår. Marsken er irrelevant, da den var uden godser. De omtalte jordebøger og inventarier findes først og fremmest fra kongelige og gottorpske domæneamter med grundherrschaft, både på gesten og i østlandet, men vi kan også kildemæssigt belægge en række godser og amter med gutsherrschaft eller et tostrengt system i østlandet, men ikke fra gesten. Vi kan derfor kun sammenligne forskellige godssystemer inden for én hovedzone – østlandet – og forskellige naturzoner inden for ét godssystem – grundherrschaft. Undersøgelsen bliver så vidt muligt et øjebliksbillede. Som undersøgelsestidspunkt er valgt perioden 1700–1720, hvorfra det fyldigste kildemateriale i form af jordebøger og inventarier findes. Steinborn har for Holsten fulgt det op med en undersøgelse af forholdene i 1760'erne. Resultatet er, at der på det halve århundrede generelt var sket en udvidelse af produktion og besætninger. Den var dog ikke dramatisk, og de regionale forskelle var stort set uforandrede.¹⁵

Bondebefolkningens socialstruktur

Det slesvigske og holstenske bondesamfund var præget af indre ulighed, såvel under grundherrschaft som under gutsherrschaft. Det ses tydeligt i kilderne, der knap havde et samlende begreb for hele bondestanden, men i stedet nævnte de enkelte grupper hver for sig. Bondestandens øvre lag var gårdmændene, på tysk oftest betegnet *Hufner* eller *Bauern*. De var ofte opdelt efter, om de besad hel- eller halvgårde (Vollhufner/Halbhufner), sjældnere kvartgårde (Viertelhufner), men de regnedes alle til gårdmandsstanden. Heroverfor stod forskellige grupper af husmænd, hvoraf de mest udbredte var de såkaldte kådnere og inderster, på tysk betegnet *Kätner* og *Insten*. Inderster boede i princippet til leje hos bønder eller andre husmænd, men på visse holstenske godser ses en tendens til, at inderster var betegnelsen for husmænd slet og ret.¹⁶

I det 17. og 18. århundrede var det reelle skel mellem gårdmænd på den ene side og kådnere, inderster og hvad husmænd nu ellers hed, på den anden næsten lige så skarpt som det terminologiske. Både hel- og halvgårde var normalt så store, at de fuldt ud kunne beskæftige og ernære en familie ved landbrug, ja normalt mere end det, idet de fleste gårde havde tjenestefolk. Samtidig holdt gårdmænd stort set altid heste. Omvendt havde langt de fleste kådnere og inderster enten ingen jord eller i hvert fald for lidt til at leve af, og en stor del af dem var uden egne trækdyr. Brug, der i størrelse lå lige omkring subsistensgræsen, var ret fåtallige, og hvor de fandtes, var de oftest beskrevet med særlige termer: på Aabenraaegnen som *toftbolsmænd/Tofidiener*, i det sydøstlige Slesvig og Østholsten mest som *Wurtsitzer*. Det hænder dog, at besiddere af sådanne brug blev betegnet med vekslende betegnelser – den ene gang som *Viertelhufner*, den anden gang som *Wurtsitzer* eller endda *Kätner*. Enkelte kilder nævner endda to betegnelser parallelt: *Viertelhufner oder Wurtsitzer*. Selve den lidt vakkende terminologi er et symptom på, at denne gruppe egentlig forstyrrede en klar orden, hvor gårdmænd var én sag, husmænd en anden. Det var dog kun en mindre forstyrrelse, så lille at den næsten kun understregede bondesamfundets indre klassedeling.¹⁷

Det klare skel mellem gårdmænd og husmænd er typisk for store dele af Nordeuropa. Det var (gen)opstået efter ca. 1500. Både for Slesvigs og Danmarks vedkommende havde antallet af gårde nogenlunde svaret til befolkningen ved slutningen af middelalderen. I Slesvig og i dele af Jylland gav 1500-tallets befolkningsstigning anledning til en formel eller uformel gårddeling, men i hvert fald i Slesvig gik den sjældent videre end til en opdeling i halvgårde, der stadig var pænt store brug. Den videre befolkningsvækst blev udmøntet i en stort set jordløs husmandsklasses fremvækst, mens gårdstrukturen blev låst fast. På de danske øer kom der end ikke en opdeling i halvgårde. På det meste af Fyn lå gårdtallet fast allerede fra middelalderens slutning, hvor det da ikke faldt som følge af oprettelse og udvidelse af hovedgårde. Gårdstrukturen blev frosset fast i alle de dele af Slesvig og Holsten, hvor der kan siges at have eksisteret et gods-system, uanset om det udviklede sig til gutsherrschaft eller grundherrschaft. Kun i marskegnene, hvor et gods-system var helt fraværende, forblev gårdstrukturen fleksibel. Meget peger på, at det i høj grad var godsejerne, der var med til at fastlåse gårdstrukturen.¹⁸

Bred information om antallet af gårdmands- og husmandsfamilier savnes, men nogle jordebøger og inventarier tillader en optælling af gårde og huse.¹⁹ I tabel 1 sammenstilles antallet af gårde og huse fra et antal godser med gutsherrschaftskarakter og fra et antal sogne, fogedier og herreder med grundherrschaft. De fleste af de førstnævnte var privatejede, de sidstnævnte alle under enten kongen eller her-tugen af Gottorp. Man kan argumentere for, at det svækker sammenligneligheden, men det afspejler de mest almindelige forhold.

Tabel 1: Antallet af gårdmænd og husmænd på forskellige godser, sogne mv. i Slesvig (og Holsten) først i det 18. århundrede

	Gårde	Kåd mv.	Inderster
<i>Østlige bakkeland</i>			
<i>Grundherrschaftsomsråder</i>			
Varnæs birk 1704	56	4	24
Løjt sogn 1704	121	53	72
Füsing fogedi 1709	33	28	12
Thumbys sogn 1709	15	19	3
Havetoft sogn 1709	14	18	2
<i>Blandede systemer</i>			
Nordborg hertugdømme 1731/35	253	152	258
Gråsten gods 1721	55	99	48
Rønhave/Sønderborg gods 1734	123	77	26
<i>Gutsherrschaftsomsråder</i>			
Oldenburg amt 1731	53	44	60
Rundhof gods 1719	37	66**	**
Satrupholm gods 1728	51*	56	24
Töstrup gods 1719	17	31**	**
Seekamp gods 1723	21	27**	**
Buckhagen gods 1775	9	16	9
Loitmark gods ca. 1780	5	10	7
<i>Gesten</i>			
Ostenfeld sogn 1710	96	19	14
Krop sogn 1709	80	8	23

* På nogle af disse gårde var det to familier

** kådnere og inderster er opgivet samlet

Kilder: *Varnæs*: Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa, Aabenraa amts jordebog 1704; *Løjt*: Carsten Porskrog Rasmussen: "Løjts storhedstid 1660–1864", Hans H. Worsøe (ed.): *Løjt sogns historie*, Aabenraa 1988, s. 98; *Krop og Ostenfeld*: Schleswig-holsteinisches Landesarchiv, Schleswig, Abteilung 7 nr. 4350 and 4748, Untertaneninventar der Kropharde 1709–10, Untertaneninventar der Süderharde 1710–12; *Füsing og Thumbys-Havetoft*: Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Schleswig, Abteilung 168 nr. 813–14, Catastrum der Füsing Vogtei, 1709, Catastrum der Struxdorf Harde, 1709; *Nordborg*: P. Grau Møller, *Udklifningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730–1830. En analyse af et udvalgt område på Nordals*, Åbenrå 1984, s. 48; *Gråsten and Rønhave*: Henning Mathiesen: "De augustenburgske hertuger som godsbesiddere", *Sønderjysk Månedsskrift* 1996:4, s. 16–23; *Amt Oldenburg*: Alix-Johanna Cord: *Die Umgestaltung des gottorfisches Amtes Oldenburg unter dem Minister v. Görtz in den Jahren 1705 bis 1709*, Neumünster 1994, s. 44 and 55; *Satrupholm*: Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Schleswig, Abteilung 168 nr. 893, Inventarium Satrupholm 1728; *Rundhof*: Arkiv på Rundhof gods, B.I.19 (film i Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Abt. 415 no. 5769); *Töstrup*: H.N.A. Jensen: *Angeln, zunächst für die Angler beschrieben*, 1844, s. 234; *Seekamp*: Stadtarchiv Kiel no. 32706, Inventarium Seekamp 1723; *Buckhagen*: LAS, Abteilung 195 no. 369, hoveriprotokoller 1775. Her omfatter tallet kun personer med hoveriforpligtelser; *Loitmark*: Georg Rawitscher: „Erb- und Zeitpächter auf den adligen Gütern den Ostküste Schleswig-Holsteins mit besonderer Berücksichtigung der Landschaften Angeln und Schwansen“, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 1912, s. 1–165, her s. 23f.

At dømme ud fra disse eksempler, var der flere huse end gårde de fleste steder i det østlige bakkeland, mens omvendt gårdene var i flertal på gesten. Denne forskel ser ud til at have været mere udtalt end forskellen mellem gutsherrschaft- og grundherrschaftområder. Det ser dog ud til, at der var flere husmænd i forhold til antallet af gårdmænd, hvor gutsherrschaft var udbredt, end hvor der var grundherrschaft. I grundherrschaftområder i østlandet varierede forholdet tilsyneladende mellem jævnbyrdighed og en beskeden overvægt af husmænd, mens der i gutsherrschaftområder oftest var dobbelt så mange husmænd som gårdmænd. Forklaringen er enkel. I Slesvig og Holstens godsområder med gutsherrschaft var ca. halvdelen af alle bondegårde nedlagt og deres jord inddraget under hovedgårdene mellem ca. 1550 og 1720.²⁰ Tallene må derfor fortolkes sådan, at der på godser med gutsherrschaft var klart færre gårde i forhold til arealet end i naboerområder med grundherrschaft, men nogenlunde samme antal husmænd.

Ved siden af gårdmands- og husmandsgrupperne udgjorde tjenestefolk den tredje store gruppe af landbefolkningen. Som allerede nævnt havde langt de fleste gårde tjenestefolk. En jordebog over det gottorpske Aabenraa amt fra 1704 angiver antallet af ”nødvendige” tjenestefolk til tre – en karl, en pige og en såkaldt ”dreng” (halvvoksen karl) – for de større gårde (normalt helgårde), og to – en pige og enten en karl eller en dreng – for de mindre gårde (halvgårde). Ved enkelte små gårde regnedes kun med én person. Det faktiske antal kendes første gang fra den første danske folketælling fra 1769, som er bevaret netop for Aabenraa amts vedkommende. På det tidspunkt var antallet af tjenestefolk i det rige Løjt sogn i gennemsnit 1,7 pr. gård – altså lidt lavere end angivet i jordebogen.²¹ Noget af forskellen kan skyldes, at et antal sønner og døtre af gårdmændene fungerede som tjenestefolk uden at blive registreret som sådan, men under alle omstændigheder var antallet af tjenestefolk næppe over to pr. gård. Da der i Løjt sogn var nogenlunde lige mange gårde og huse, betyder det, at den arbejdsdygtige befolkning var opdelt i tre nogenlunde lige store grupper: gårdmænd og gårdmandskoner, husmænd og husmandskoner og så tjenestefolk. Hans Chr. Steinborn har fundet et tilsvarende niveau af tjenestefolk i to holstenske gestamter. Gårdene her havde i gennemsnit hhv. 2,0 og 1,4 tjenestefolk omkring 1700 og 2–3 i 1760’erne.²²

I områder med gutsherrschaft var antallet af tjenestefolk pr. gård klart højere. De fleste gårdmænd under gutsherrschaft var forpligtede til at holde tre tjenestefolk alene til hoveriformål. I dele af Holsten skulle gårdene sågar stille med fire eller fem personer hver. Bevarede lister over beboerne på forskellige godser viser, at de fleste gårde havde tre–fire, sjældnere fem, tjenestefolk.²³ Hans Chr. Steinborn når frem til, at gårde i områder med gutsherrschaft eller et blandet godssystem i Østholsten havde 0,7–1,7 tjenestefolk til egne behov plus 2–3 til hoveriformål, hvilket i begge tilfælde giver et samlet antal på 3,7 pr. gård. I 1760’erne har Steinborn fundet tal på ca. tre tjenestefolk i områder med grundherrschaft mod fem i områder med gutsherrschaft.²⁴ Hertil kommer, at bønderne ikke var alene om at

holde tjenestefolk på godser med gutsherrschaft. Godset holdt selv tjenestefolk, skønt det meste af markarbejdet blev udført ved hoveri. Godset holdt især egne folk til to formål: husarbejde i hovedbygningen og mejeribruget. Fra godser, hvor vi har fortegnelser over alle beboere, ved vi, at antallet af tjenestefolk på selve hovedgården var klart mindre end antallet på bøndergårdene, men stadig talte det med. På ét gods, hvorfra vi har gode tal, var den arbejdsdygtige befolkning opdelt, så bønder og bondekoner udgjorde én femtedel, husmandsfolk og tjenestefolk hver to femtedele.²⁵

Socialstrukturen var stort set den samme for begge køn, hvad enten godssystemet var gutsherrschaft eller grundherrschaft. Både gårde og huse var i hovedsagen familiehushold ledet af et ægtepar, der delte husholdets økonomiske aktivitet og sociale status. Kun finder man et vist antal enlige kvinder som hus”mænd”, derimod stort set ingen enlige mænd med eget hushold. Også blandt tjenestefolk var kønsproportionen stort set lige, måske med en svag overvægt af kvindelige tjenestefolk under begge systemer. Der var dog én forskel. Bøndergårde i områder med grundherrschaft havde typisk ét tyende af hvert køn. Bøndergårde under Gutsherrschaft havde derimod flere mandlige tjenestefolk end kvindelige. Det blev balanceret af, at hovedgården til gengæld overvejende beskæftigede kvinder, såvel i hovedbygningen som i mejeribruget.²⁶

Arbejdet som tjenestefolk var et stadium i livet for næsten hele bondebefolkningen, gårdmandsbørn som husmandsbørn. Fra områder med grundherrschaft kender vi et mønster, hvor man oftest arbejdede som tjenestefolk, fra man var ca. 15 til man var 25–30, hvorefter der fulgte 20–30 år som gårdmands- eller husmandsfolk. Det forklarer, hvordan en lille tredjedel af den arbejdsdygtige befolkning i grundherrschaftområder kunne være tjenestefolk. Om der måtte være forskel i, hvor længe gårdmandsbørn og husmandsbørn tjente, er ikke undersøgt.

Når andelen af tjenestefolk på godser med gutsherrschaft derimod nåede 40% eller mere af den arbejdsdygtige befolkning over 15, kunne det kun lade sig gøre, hvis godset enten tiltrak arbejdskraft udefra, eller hvis godsets egne indfødte beboere kom til at leve som tjenestefolk i flere år end folk i andre egne. Det første ser ud til at have spillet en ret lille rolle. Fra godset Seekamp er der bevaret en fortegnelse over beboerne 1741. Da var 95 af 403 indbyggere personligt frie. De ”frie” indbyggere var imidlertid helt overvejende fogder, fiskere, krofolk eller håndværkere, men ikke bønder og landarbejdere. Tjenestefolkene var næsten alle livegne.²⁷ På godset Schönweide i Østholsten kom alle de 63 tjenestefolk, der gjorde hoveri, og 4 andre tjenestefolk fra godsets livegne befolkning, deraf de 50 fra de lokale husmandsfamilier.²⁸ Det peger på, at i hvert fald nogle fortsatte som tjenestefolk ganske langt op i årene, men det er ikke systematisk undersøgt.

Efter årene som tjenestefolk fulgte etableringen som enten gårdmands- eller husmandsfolk. Et studium af den sociale mobilitet i et sogn med grundherrschaft i anden halvdel af 1600-tallet viser, at flertallet af børn fra gårdmandsgruppen selv

CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN

blev gårdmænd og gårdmandskoner, men et stort mindretal blev husmænd og husmandskoner. Børn af husmandsgruppen forblev derimod næsten alle i den klasse, de var født ind i.²⁹ Der var således social mobilitet, men den gik stort set nedad. I begyndelsen af 1700-tallet blev fæstegårde i grundherrschaftområder generelt gjort formelt arvelige, hvilket efterlod få chancer for folk, der ikke var født på en gård. I Løjt sogn var ca. 90% af gårdene i 1750 i hænderne på folk, der var nære slægtninge til den forrige gårdmand.³⁰ I gutsherrschaftområder var bøndernes besiddelse af gårdene i princippet usikker, da godsejeren kunne opsigte gårdmændene når som helst.³¹ Sandsynligvis var gårdmandsgruppen dog også her i realiteten ganske lukket. Om ikke andet var den fåtallig, så statistisk var chancerne for at komme ind i den begrænsede, selv om den måtte have været socialt åben.

Alt i alt bestod bondebefolkningen i områder med grundherrschaft af to nogenlunde lige store socialgrupper: gårdmænd og husmænd. De unge fra begge grupper tilbragte deres ungdom som tjenestefolk. I områder med gutsherrschaft var der de samme grupper, men gårdmandsgruppen var langt mindre. Her var den væsentligste socialgruppe en husmandsbefolkning, hvorfra de fleste tjenestefolk også rekrutteredes.

Gårdmandsøkonomien og godssystemerne

Første led i en bestemmelse af godssystemernes effekt på bondeøkonomien er at undersøge, hvilke byrder de forskellige godssystemer lagde på bønderne. I Slesvig og Holsten skulle alle bønder i områder med grundherrschaft betale betydelige pengesummer til godsejer og stat. Fra slutningen af det 17. århundrede til slutningen af det 18. århundrede var den tungeste byrde den ordinære plovskat til staten, der gennem det meste af perioden udgjorde 28 rigsdaler pr. helgård. Hertil kom andre, mindre, skatter af vekslende højde. For de fleste bønder under grundherrschaft var den tungeste afgift til godsejeren de såkaldte tjenstepenge (*"Dienstgeld"*), der typisk var indført i første halvdel af 1600-tallet som afløsning for et faktisk hoveri eller bøndernes principielle hoveriforpligtelse. De udgjorde oftest 10–20 rigsdaler pr. helgård. Dertil kom forskellige andre afgifter, blandt dem den oprindelige jordlejeafgift, som kunne være fastsat både i penge og naturalier. Alt i alt beløb skatter og afgifter til godsejeren sig typisk til 50–60 rigsdaler pr. helgård og lidt mere end det halve pr. halvgård.³² I nogle områder var helgårde mest udbredte, i andre var det halvgårde. Derfor varierede den gennemsnitlige skatte- og afgiftsbyrde pr. gård fra 30–40 rigsdaler i visse lokalområder til 50–60 i andre.³³

Bønder på godser med strengt eller rent gutsherrschaft i de østlige dele af herugdømmerne havde derimod en helt ubetydelig skatte- og afgiftsbyrde. Den kontante afgift til godsejeren var kun på et par rigsdaler eller mindre, og skatterne på godserne blev betalt af godsejerne ud af overskuddet fra hovedgårdsdriften. I stedet var bøndernes eneste reelle byrde deres hoveriforpligtelse. Den normative hoveriforpligtelse bestod normalt i at stille tre–fire personer og 4–8 heste alle årets

arbejdsdage, typisk omkring 290 dage årligt.³⁴ Bevarede hoveriprotokoller fra to slesvigske godser fra 1770'erne viser, at det normative hoveri stort set blev udført fuldt ud.³⁵

For gårdmændene var hoveriforpligtelsen kun i begrænset omfang en personlig forpligtelse, men i stedet en tung omkostning. At stille en arbejdsstyrke og trækraft af dette omfang kostede bonden penge, først og fremmest i form af løn til de tjenestefolk, der rent faktisk udførte hoveriet. I jordebogen over Aabenraa amt fra 1704 blev det anslået, at en voksen karl kostede 10 rigsdaler årligt, en halv voksen såkaldt dreng 4–6 rigsdaler og en tjenestepige 5. Det vil i alt sige ca. 20 rdl. for det antal tjenestefolk, der svarer til den i Slesvig mest udbredte hoveriforpligtelse.³⁶ Jordebøger fra Holsten regner med nogenlunde tilsvarende summer, idet lønnen for en karl dog angiveligt varierede mellem 8 og 13 rdl.³⁷ I det holstenske amt Oldenburg er udgiften derimod sat så højt som 36 rdl. for tre personer.³⁸ Hvis disse tal er nogenlunde repræsentative, betød hoveriet en direkte kontant udgift for gårdmanden svarende til 30–60% af det beløb, bønder under grundherrschaft betalte i skatter og afgifter. Hertil kommer andre nødvendige kontante udgifter, bl.a. smederegninger, så det må antages, at hoveriet for bonden betød kontante udgifter svarende til ca. halvdelen af det, hoverifrie bønder gav i skatter og afgifter. Også bønder under gutsherrschaft skulle således skaffe kontanter for at opfylde godsejerens krav, men behovet var dog klart mindre end for bønderne under grundherrschaft.

I det 18. århundrede var bønder under grundherrschaft sjældent pålagt væsentlige naturalieafgifter til godsejeren. Det var bønder under gutsherrschaft heller ikke, men hoveriet medførte store naturalieomkostninger i form af foder til de ekstra heste og mad til de ekstra tjenestefolk. Bønder under et system med store hoveriforpligtelser var tvunget til at producere disse mængder af foder og menneskeføde – og afskåret fra at afhænde dem på markedet.

Alt andet lige havde bonden under grundherrschaft således både et større behov for kontanter og en større mulighed for at producere til salg, idet en del af gårdens produktion for bønder under gutsherrschaft gik til hovbudene og hovhestene og derfor ikke var til rådighed for salg. Edgar Melton konkluderer imidlertid, at det pres, gutsherrschaft lagde på de undergivne fæstegårdmænd, fik disse til at øge produktionen og blive mere produktive end bønderne under grundherrschaft.³⁹ Belæggene finder han i Hans Chr. Steinborns undersøgelse af et antal amter og godser i Holsten. Steinborn når frem til, at bønderne på godser med ekstremt gutsherrschaft eller blandede godssystemer havde en større produktion, først og fremmest af korn, end bønderne i to hertugelige gottorpske amter med grundherrschaft, såvel totalt som målt i produktion pr. hektar.⁴⁰ Dette er rigtigt nok, men Melton tager ikke i betragtning, at den konstaterede forskel ikke blot er en forskel mellem godser med forskellige godssystemer, men også en forskel mellem det frugtbare østland og den magre gest.

Derfor er der i tabel 2 foretaget en mere omfattende sammenligning, der tager højde for de skel, der var i hertugdømmerne. Fra Steinborns undersøgelse har vi tal fra fem gods komplekser fra første halvdel af det 18. århundrede. Heraf var godset Mönchneverstorf og det lille amt Cismar begge udpræget gutsherrschaft, og de ligger begge i Østholsten. Det fyrstbiskoppelige Eutin amt, ligeledes i Østholsten, repræsenterer et tostrengt godssystem, mens de hertugelige amter Bordesholm og Neumünster begge ligger på gesten og begge repræsenterer grundherrschaft. Mönchneverstorf omfattede kun 17 fæstegårde, de fire amter mellem 77 og 189 hver.⁴¹

Fra øen Als i det nordøstlige Slesvig, hvor der var et tostrengt godssystem, der lå mellem gutsherrschaft og grundherrschaft, findes to studier, der tilsammen dækker en stor del af øen. Per Grau Møller har undersøgt forholdene i det lille hertugdømme Nordborg, der rummede 253 gårde, og Henning Mathiesen har tilsvarende undersøgt forholdene på de to godser Sønderborg Ladegård og Rønhave med i alt 123 gårde.⁴²

Her har jeg yderligere inddraget fem relativt store områder med grundherrschaft: herrederne Tyrstrup, Haderslev og Gram med omkring 500 gårde hver, alle i det kongelige Haderslev amt i Nordslesvig, og de to store gestsogne Krop og Ostenfeld med ca. 100 gårde hver på gesten i den sydligste del af Slesvig. Videre er inddraget de to eneste områder med gutsherrschaft i Slesvig, hvorfra vi har de relevante oplysninger: godserne Seekamp og Satrupholm med henholdsvis 21 og 51 gårde, begge i det sydøstlige Slesvig. Satrupholm ligger som nabo til det ligeledes kildedækkede Gottorp amt med grundherrschaft. Derfor er det valgt også at undersøge to mindre områder af Gottorp amt tæt ved Satrupholm: Füsing fogedi og Thumbby-Havetoft sogne med hhv. 16 og 29 gårde. Både Satrupholm, Füsing og Thumbby-Havetoft havde i øvrigt samme ejer: til 1713/20 hertugen af Gottorp og derpå den danske konge.⁴³

I Tabel 2 er udsæden pr. gård opgjort i tønder. Inden for Slesvig og Holsten brugtes forskellige tøndemål, men de fleste var omkring 140 liter. Udsæden er opgjort i tønder for hver kornsort. Derpå er der beregnet et besået areal i tønder land ud fra en formel, hvor der regnes med én tønne udsæd pr. tønne land af alle kornsorter undtagen havre, hvor der regnes med to tønder pr. tønne land.

Tabel 2: Udsæd pr. gård i udvalgte områder af Slesvig og Holsten, først i 1700-tallet

	Udsæd pr. gård (tønder)						Besæet areal
	Rug	Byg	Havre	Boghvede	Hvede	Ærter	
<i>Østlandet</i>							
<i>Grundherrschaft</i>							
Tyrstrup herred	2,9	5,0	16,8	1,0	0,0	0,0	17,3
Haderslev herred	3,3	7,5	17,4	1,0	0,0	0,0	20,5
Füsing fogedi	4,0	1,7	6,7	1,0	0,0	0,0	10,0
Thumbby-Havetoft	2,7	1,1	9,2	0,9	0,0	0,0	9,4
<i>Blandet system</i>							
Nordborg amt	3,1	5,5	14,6	1,2	0,0	1,5	18,6
Sønderborg-Rønhave	3,4	5,1	8,9	0,0	0,0	1,1	14,0
Eutin	5,6	2,7	11,9	3,8	0,0	0,4	18,4
<i>Gutsherrschaft</i>							
Mönchneverstorf	5,7	6,6	15,8	0,5	0,5	0,7	21,9
Cismar	4,7	4,2	2,6	0,0	3,3	3,2	16,7
Satrupholm	3,0	1,0	8,9	1,2	0,0	0,0	9,7
Seekamp	2,8	0,0	11,0	2,8	0,0	0,0	11,0
<i>Gesten</i>							
Gram herred	4,0	1,3	5,6	1,8	0,0	0,0	9,9
Ostenfeld sogn	5,0	2,1	4,5	0,5	0,0	0,0	9,8
Krop sogn	5,7	0,0	0,0	2,8	0,0	0,0	8,5
Neumünster amt	7,4	0,0	0,3	4,0	0,0	0,0	11,5
Bordesholm amt	5,7	0,0	6,8	3,3	0,0	0,0	12,4

Kilder: *Tyrstrup, Haderslev og Gram Herreder*: Rigsarkivet, København, Rentekammeret, Tyske afdeling, Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708–15, G.4–9, Haderslev, Tyrstrup og Gram herreder; *Krop og Ostenfeld*: Schleswig-holsteinisches Landesarchiv, Schleswig, Abteilung 7 nr. 4350 and 4748, Untertaneninventar der Kropharde 1709–10, Untertaneninventar der Süderharde 1710–12; *Satrupholm*: Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Schleswig, Abteilung 168 nr. 893, Inventarium Satrupholm 1728; *Füsing og Thumbby-Havetoft*: Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Schleswig, Abteilung 168 nr. 813–14, Catastrum der Füsing Vogtei, 1709, Catastrum der Struxdorf Harde, 1709; *Seekamp*: Stadtarchiv Kiel, no. 32707, Inventarium Seekamp, 1741; *Cismar, Eutin, Mönchneverstorf, Bordesholm og Neumünster*: Hans Chr. Steinborn: *Abgaben und Dienste holsteinischer Bauern im 18. Jahrhundert*, Neumünster 1982, s. 27–30; *Nordborg*: P. Grau Møller, *Udskifningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730–1830. En analyse af et udvalgt område på Nordals*, Åbenrå 1984, s. 111–120; *Sønderborg-Rønhave*: Henning Mathiesen: *Hertugens folk. Landbrugerne under Rønhave og Sønderborg Ladegård i tiden inden udskifningen*, Aabenraa 1992, s. 166f.

Det er påfaldende at hverken udsædens omfang eller sammensætning synes påvirket af godssystemet. Derimod var den tydeligt afhængig af de naturgivne betingelser. På gesten besædes normalt kun 10–12 tønder land (5–7 hektar), mens man i det meste af østlandet såede 17–22 tønder land (9–12 hektar) pr. gård. En undta-

CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN

gelse er dog det sydlige Angel (Satrupholm, Füsing og Thumbby-Havetoft), hvor udsæden kun var på højde med gesten, men også dette er en egnsforskel uden sammenhæng med godssystemet. Det er slående, hvor lille forskel der er mellem Satrupholm gods med gutsherrschaft og Füsing og Thumbby-Havetoft med grundherrschaft. Disse bønder, der var umiddelbare naboer, havde lige store kornarealer uanset deres godsforhold.

Det samme mønster viser sig, når vi ser på udsædens sammensætning. På gesten var rug vigtigste kornsort fulgt af boghvede eller havre. I østlandet var havre derimod næsten overalt den vigtigste kornsort, som optog mellem en tredjedel og halvdelen af det samlede kornareal. I nordøst (Haderslev og Tyrstrup herreder, Nordborg amt og Sønderborg Ladegård-Rønhave) blev havren fulgt af byg og rug i den rækkefølge, i Sydøstlesvig og Østholsten derimod af rug og boghvede. Endelig havde Cismar amt længst mod sydøst et helt særligt mønster. Men igen hænger forskellene sammen med de naturgivne forskelle, ikke med godssystemet. Vi ser igen meget ens forhold på Satrupholm gods og i Füsing fogedi og Thumbby-Havetoft sogne.

De forskellige krav, de forskellige godssystemer stillede til de undergivne gårdmænd, påvirkede åbenbart stort set ikke den måde, gårdmændene benyttede deres marker på. Det er i virkeligheden overraskende. Man kunne f.eks. have forventet at finde større havredyrkning, hvor bønderne var tvunget til at holde ekstra heste. Vort materiale modsiger imidlertid en sådan hypotese. Korndyrkningen synes bestemt af naturtilpasning og regionale traditioner, der ikke påvirkedes nævneværdigt af godssystemet.

De samme kilder og studier, som dækker gårdenes udsæd, kan som hovedregel også sige noget om deres besætningers størrelse og sammensætning. Hertil kan lægges tal fra godset Schönweide i Holsten fra 1728. Overalt har vi oplysninger om kvæg, heste og får. Svin betød mindre og angives mindre systematisk. Hvad kvæget angår, kan vi altid udskille antallet af køer. Derimod er antallet af kalve, kvier og stude undertiden angivet hver for sig, undertiden slået sammen som "ungkvæg". For sammenlignelighedens skyld angives det her i alle tilfælde som ungvæg.

Tabel 3: Besætning pr. gård i udvalgte områder af Slesvig og Holsten. omkring 1700

	Køer	ungkvæg	får	heste	føl
<i>Østlige region</i>					
<i>Grundherrschaft</i>					
Tyrstrup herred	5,2	8,8	5,2	4,4	1,3
Haderslev herred*	4,7	7,6	7,4	4,5	1,3
Füsing fogedi	5,0	6,8	4,7	4,8	1,5
Tumby-Havetoft	4,8	6,3	2,6	4,7	1,3
<i>Blandede systemer</i>					
Nordborg hertugdømme	5,3	4,2	3,6	7,7	
Sønderborg-Rønhave	5,3	4,6	4,7	6,6	0,1
Eutin amt	5,1	5,6	10,7	10,4	
<i>Gutsherrschaft</i>					
Cismar amt	4,5	3,0	7,5	12,0	
Mönchneverstorf gods	4,4	1,9	6,2	12,1	
Schönweide gods	6,2	5,2	8,6	13,5	2,6
Satrupholm gods	5,5	5,2	3,9	7,8	0,5
Seekamp gods	4,6	5,1	8,5	10,1	1,4
<i>Gest</i>					
Gram herred	3,9	6,0	7,7	3,8	0,9
Ostenfeld sogn	3,5	6,1	1,5	4,2	0,6
Krop sogn	4,8	3,9	6,0	6,7	0,5
Neumünster amt	5,7	8,4	16,6	8,5	
Bordesholm amt	5,0	7,1	9,2	7,6	

* Der er kun data fra den nordlige del af herredet (166 gårde).

Kilder: *Sønderborg Ladegård-Rønhave*: Henning Mathiesen: "De augustenburgske hertuger som godsbesiddere", *Sønderjysk Månedsskrift* 1996:4, s. 83; *Schönweide*: Karl-Sigismund Kramer og Ulrich Wilkens: *Volksleben in einem holsteinischen Gutsbezirk*, Neumünster 1979; s. 264; For de øvrige områder: se kilderne til tabel 2.

Antallet af malkekøer pr. gård var stort set 4–5 overalt i de to hertugdømmer. Ikke desto mindre finder vi en afgørende forskel i besætningernes sammensætning, som afhæng af godssystemet. I områder med gutsherrschaft eller et blandet godssystem finder vi 8–12 heste pr. gård, mens bønder i de fleste områder med grundherrschaft kun havde 4–5. Forklaringen er enkel. Alle gårde bortset fra de allermindste tenderede mod at have ét plovspand på fire heste. I områder med grundherrschaft var dette plus evt. en hest eller to i reserve nok for næsten alle. I områder med store hoveriforpligtelser måtte bønder dertil holde ét eller to hovspand. Til gengæld holdt bønderne under grundherrschaft mere ungvæg. Udelader vi de to steder med ekstremt lidt ungvæg – Mönchneverstorf gods og Krop sogn – holdt

bønderne under gutsherrschaft typisk 3–5 stykker ungvæg pr. gård og 0,7–1,1 stk. pr. malkeko. I områder med grundherrschaft var der 6–9 stykker ungvæg pr. gård og 1,3–1,7 pr. ko. På Sønderborg-Rønhave godser, hvor vi kender antallet af hver slags ungvæg for sig, svarede antallet af kvier og kalve til antallet af køer, og der var næsten ingen okser.⁴⁴ Derfor må det formodes, at det ungvæg, vi møder i områder med gutsherrschaft eller et blandet godssystem, stort set bestod af kvier og kalve, mens der normalt var 2–4 okser pr. gård i områder med grundherrschaft, dog bortset fra Krop sogn. Bevarede bondedagbøger fra grundherrschaftområder vidner næsten alle om en betydelig okseproduktion.⁴⁵

Alt i alt ser det ud til, at gårdmænd under både gutsherrschaft og grundherrschaft havde nogenlunde samme produktion af korn til menneskeligt forbrug (rug, byg og boghvede) og af mejeriprodukter. Der var en forskel i omfanget af havredyrkning og fårehold, men den fulgte den naturskabte regionsopdeling, ikke forskellene i godssystem. Gårdenes basale ressourcer i form af ager og eng blev således meget langt hen ad vejen anvendt på samme måde, uanset hvilken form for godssystem bønderne hørte under. En – ganske vist mindre – del af gårdenes basale økologiske ressourcer blev til gengæld anvendt grundlæggende forskelligt: til at holde ekstra heste under gutsherrschaft og til oksefedning under grundherrschaft.

Uanset hvor beskeden denne forskel måtte synes ved første øjekast, efterlod den bønder under de forskellige godssystemer med markant forskellige muligheder for at sælge landbrugsprodukter på markedet. Produktionen på alle bondegårde var en blanding af produktion til eget forbrug og produktion til salg, af subsistens- og markedsøkonomi. Det er overordentligt vanskeligt at opgøre markedskvoten i bondebrugets økonomi, men af to grunde må vi på basis af de foreliggende tal for udsæd og besætning formode, at bønder under grundherrschaft havde en markant større markedsproduktion end bønder under gutsherrschaft.

For det første må de have kunnet sælge en større del af deres brødkorn og mejeriprodukter end bønder under gutsherrschaft, fordi deres hushold var mindre og derfor forbrugte en mindre del selv.⁴⁶ Jordebøger og inventarier fra det 18. århundrede regner generelt med en gennemsnitshøst på kun godt 3 gange udsæden. Desværre er det ikke klart, om det er netto eller brutto, dvs. før eller efter fradrag af udsæd. Fra en række godser kender vi i stedet høstudbyttet på 5–6 fold af rug og byg og 3 fold havre.⁴⁷ Da de fleste gårde såede omkring 10 tønder korn til menneskeligt forbrug (rug, byg, boghvede, undertiden også hvede og ærter), må nettohøsten have ligget på 20–40 tønder. Overslag i jordebøger og inventarier sætter forbruget af de samme kornsorter til 20–30 tønder pr. gårdhushold i områder med grundherrschaft. I områder med gutsherrschaft må forbruget have været højere. En gårdmand i et område med grundherrschaft satte i 1766 en voksen persons årlig forbrug til 3,75 tønder rug, byg og boghvede plus lidt havre.⁴⁸ To–tre ekstra tjenestefolk ville således øge egetforbruget med 7–10 tønder. Er de forskel-

lige tal blot nogenlunde rigtige, har der kun været lidt til overs til salg i områder med gutsherrschaft, mens man i områder med grundherrschaft formentlig typisk må have haft en halv snes tønder brødkorn til salg. Faktisk har vi adskillige vidnesbyrd om kornsalg i bondedagbøger fra områder med grundherrschaft.⁴⁹

En bonde i Haderslev amt noterede i sin dagbog fra 1740'erne og frem regelmæssigt kornpriser. Det vidner klart om såvel en generel markedsøkonomisk bevidsthed som en speciel interesse for kornpriser. I samme bondedagbog nævnes salg af korn uregelmæssigt, men adskillige gange. Omfanget var dog sjældent over 10 tønder.⁵⁰ En anden østslesvigsk bonde, der boede i et område, der skiftede fra blandet godssystem til grundherrschaft, noterede på samme måde kornpriser omkring 1770. Også i hans tilfælde var interessen for kornpriser forbundet med et vist salg af korn.⁵¹

Tilsvarende forskelle må gøre sig gældende inden for mejeribruget. Vi ved her endnu mindre om produktionens, forbrugets og salgets omfang. Vi må nøjes med at konstatere, at vi kender til salg af smør fra en række bønder i områder under grundherrschaft.⁵² Også på dette punkt må det antages, at bønderne i områder med gutsherrschaft havde mindre til salg.

Var disse forskelle dog forskelle i grad, var den anden forskel i bøndernes adgang til at sende varer på markedet langt mere fundamental. Okseproduktionen, der næsten udelukkende forekommer hos bønder under grundherrschaft, var – modsat alle andre væsentlige former for landbrugsproduktion på bondegårde i datiden – næsten udelukkende rettet mod markedet. En lang række bondedagbøger nævner salg af okser, ofte flere om året, men kun helt undtagelsesvis omtales det, at en bonde slagtede en okse til eget brug.⁵³ Samtidig krævede okseproduktionen et kvalificeret kendskab til markedet. Hvor en tønde rug så nogenlunde var en tønde rug, var den ene okse så anderledes end den anden, at bonden måtte kende markedet. Mange bønder nøjedes i øvrigt ikke med at sælge okser. De opkøbte tyrekalve til fedning fra folk, der ikke kunne opfede dem selv – husmænd eller måske bønder fra gutsherrschaftområder.

For nogle bønder udviklede det nødvendige minimum af køb og salg sig til en mere omfattende handelsvirksomhed. I et inventarium over det lille Husum amt siges en hel række af de større bønder i amtets marsksogne at have et antal okser "für Handel".⁵⁴ Fra det 16. århundrede og frem er der bevaret bondedagbøger, der vidner om omfattende oksehandel. Faktisk er en stor del af de bevarede bondedagbøger fra netop denne type af bønder. De fleste af dem købte fra nogle få til nogle dusin okser op fra naboerne og solgte dem videre – til slagtere i byerne eller til handelsmænd. Enkelte drev imidlertid en virkelig omfattende handelsvirksomhed.⁵⁵

Disse oksehandlere synes at have haft den mest avancerede økonomi af alle bønder. De bønder, der var engageret i oksehandel, var i stort omfang også del af en formel kreditøkonomi, hvor de lånte og udlånte penge mod rente. Nogle hav-

CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN

de også andre økonomiske interesser. I dele af Slesvig var en hel del bønder engagerede i skibsfart, og i andre dele havde bønder interesser i den efterhånden udbrede kniplingsproduktion.⁵⁶

Bonedagbøger er kun bevaret fra et lille mindretal af de slesvigske og holstenske bønder før 1780, og de bevarede bonedagbøger er ikke repræsentative for hele bondestanden. Dagbøgerne stammer generelt fra de økonomisk mest avancerede bønder, men dog sådan, at nogle af dem synes at være forholdsvis almindelige bønder med en vis handels- og kreditvirksomhed, mens andre stammer fra veritable finansmænd. Det er umuligt at sige, hvor bredt et lag af bønder, de repræsenterer. Derimod kan det ikke være noget tilfælde, at de bevarede bonedagbøger er geografisk særdeles ujævnt fordelt. Af de bevarede slesvigske dagbøger fra det 16. og 17. århundrede er alle på nær én fra vestkysten, og de repræsenterer alle bønder, der enten var helt frie eller under et løst grundherrschaft, og som – måske med én undtagelse – kom fra egne med en væsentlig okseproduktion.⁵⁷ Fra det 18. århundrede er fordelingen kun undersøgt for Nordlesvigs vedkommende. Stadig dominerer de vestlige dele af hertugdømmet, og alle de kendte bonedagbøger på nær én stammer fra bønder under grundherrschaft.⁵⁸ Det peger stærkt i retning af, at de meget markedsorienterede bønder var sjældnere i områder med gutherrschaft eller blot et blandet godssystem end i områder med grundherrschaft.

Husmandsøkonomi

Husmandsgruppen er det langt vanskeligere at sige noget om end gårdmændene. Kilder fra enkelte husmænd er meget sjældne, og jordebøger og inventarier siger kun lidt om denne gruppe.

I princippet var der samme forskel i byrderne over for godsejer og stat som for gårdmændene. De fleste husmænd under grundherrschaft betalte forholdsvis pæne huslejer i penge, mens en væsentlig del af husmændene på godser med gutherrschaft først og fremmest ydede hoveri, oftest 2–3 dage om ugen. Der var dog også på en del af disse godser et antal helt eller næsten hoverifri husmænd, der i stedet betalte væsentlige pengeafgifter – noget vi kun undtagelsesvis ser for gårdmændenes vedkommende. Husmændenes hoveribyrdede at dømme ud fra de hoveriprotokoller, jeg har undersøgt, helt overvejende personligt på de mandlige husmænd, mens deres koner kun gjorde hoveri få dage i høsten. Kun enker og ugifte kvinder, der regnedes for inderster selv, deltog mere omfattende i hoveriet.⁵⁹ L.A.G. Schrader anførte derimod i sin afhandling om livegenskabet fra 1797, at det var indersternes koner, der udførte hoveriarbejdet.⁶⁰

I mindre omfang må denne forskel i byrder have haft samme konsekvenser som de tilsvarende forskelle for bønderne. De hoveripligtige husmænd havde mindre tid til aktiviteter, der kunne give pengeindtægter, men heller ikke brug for penge til andet end egne fornødenheder. De hoverifri havde mere tid til at skabe pengeindtægter, men også et større behov for dem.

Modsat gårdmændene var egne brug kun den vigtigste indtægtskilde for et mindretal af husmændene, men husmandslandbruget havde dog nogen betydning. Det er kun muligt at belyse det tilfredsstillende få steder. Fra godset Satrupholm, de tilstødende grundherrschaftområder Thumbby-Havetoft sogne i det sydlige Angel og det nordslesvigske sogn Løjt, ligeledes med grundherrschaft, kender vi husmændenes besætninger først i 1700-tallet. Derimod får vi kun systematiske oplysninger om udsæden for Satrupholms vedkommende.

Tabel 4: Besætning for husmænd under Satrupholm gods og i Thumbby-Havetoft og Løjt sogne

	Køer	ungkvæg	heste	føl	får	sæd
Satrupholm	2,0	0,5	1,0	0,2	0,6	0,75
Thumbby-Havetoft	2,2	1,2	1,2	0,2	0,9	–
Løjt	1,0	0,5	0,6	0,1	4,5	–

Kilder: *Satrupholm*: Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Schleswig, Abteilung 168 nr. 893, Inventarium Satrupholm 1728; *Thumbby-Havetoft*: Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Schleswig, Abteilung 168 nr. 814, Catastrum der Struxdorf Harde, 1709. *Løjt*: Carsten Porskrog Rasmussen: "Løjts storhedstid", Hans H. Worsøe (ed): *Løjt sogns historie*, Aabenraa 1988, s. 131. Gennemsnitstallet er her beregnet for alle toftbol, kåd og inderster samlet.

Der var ingen væsentlig forskel mellem besætningerne for husmændene under Satrupholm og i de to nabosogne, trods de forskellige godssystemer. I Løjt sogn var gennemsnitstallene for heste, køer og ungvæg kun det halve af, hvad de var i de to andre distrikter, men til gengæld holdt husmændene i Løjt her langt flere får.

Gennemsnitstallene giver et delvist misvisende indtryk. Mens de to køer pr. husmand under Satrupholm og i Thumbby-Havetoft sogne var ret typisk, var heste og udsæd i de to områder i stedet fordelt sådan, at ca. halvdelen af husmændene havde en udsæd på 1–3 td. land og så holdt to heste, mens den anden halvdel hverken havde agerjord af betydning eller heste. I Løjt sogn var der i princippet samme opdeling, blot var de jordløse husmænd her i klart flertal, og kun omkring en tredjedel af alle havde jord og besætning af betydning.

Vi kan således groft opdele husmændene i to grupper, hvad landbrug angår. Den ene gruppe kunne til en vis grad føde sig selv gennem deres småbrug og besætninger, men skabte næppe nogen væsentlig pengeindtægt ved landbruget. Den anden gruppe var helt afhængig af anden indkomst. Den relative andel af de to grupper varierede fra sted til sted. Det var dog snarest over det normale, når omkring halvdelen af husmændene på Satrupholm gods og i Thumbby-Havetoft sogne havde jord og besætninger af betydning.

Landbruget kunne således kun sikre en nævneværdig andel af selve subsistensen for en del af husmændene. Salgsorienteret var det kun i meget ringe omfang.

Alle, der betalte væsentlige pengeafgifter, og alle, der ingen jord af betydning have, må have haft andre væsentlige indtægtskilder. I hovedsagen var der tre muligheder: dagleje for gårdmændene, håndværksarbejde for gårdmændene og de andre beboere i nabolaget, og hjemmeindustri. Hertil kom i visse områder søfart og fiskeri.

Kun i glimt kan vi skønne om de forskellige indtægtskilders relative betydning. En jordebog fra 1704 anfører for Løjt sogn, at 25 husmænd levede som smålandbrugere, 25 som daglejere og 55 som håndværkere af én eller anden form, herunder hjemmeindustri. Det sidste omfattede efter alt at dømme først og fremmest de 17 væversker og spindersker.⁶¹ Sådanne tal er imidlertid både usikre og sjældne.

For en stor del af husmændene har livsgrundlaget været en blanding af dagleje og håndværk, der havde det til fælles, at husmændene i hovedsagen skulle tjene deres penge hos de lokale gårdmænd. Det gælder i udpræget grad i grundherrschaftsområder, hvor der stort set ikke var andre steder at vende sig, men det gælder efter alt at dømme også under gutsherrschaft. Bevarede godsregnskaber viser nemlig et meget beskedent brug af daglejere. Hovedgårdene blev drevet ved hoveri og faste folk.⁶²

Hjemmeindustrien derimod var vendt mod markeder uden for godsets eller sognets område. Systematiske studier af hjemmeindustrien i Slesvig og Holsten er sjældne, men det er næppe en tilfældighed, at de kendte centre for hjemmeindustri findes i områder med grundherrschaft. I nordøst fandtes en lærredsindustri med centrum i Løjt sogn, i nordvest en omfattende kniplingsindustri og strikning af strømper, og på den holstenske gest var der en udbredt pottemagerindustri. En stor del af denne hjemmeindustri byggede på kvinders arbejde, kniplingsindustrien udelukkende.⁶³ Også søfarten var centreret om områder, der enten var under grundherrschaft, eller hvor der slet ikke fandtes noget godssystem: øerne i vest, andre dele af vestkysten og Løjt sogn på østkysten.⁶⁴ I disse områder stod en stor del af den mandlige befolkning til søs, og det gælder såvel husmands- som gårdmandsklassen. For områder med gutsherrschaft er vor viden meget sparsom. Karl-S. Kramer anfører imidlertid direkte, at han ikke fandt spor af hjemmeindustri på godset Schönweide, kun håndværk, der imødekom lokale behov.⁶⁵

Hvis det er rigtigt, at både søfart og hjemmeindustri stort set kun fandtes uden for godser med gutsherrschaft, har det at gøre med, at ét af de centrale rationale bag gutsherrschaft var et forsøg på at binde folk til livet som tjenestekarl eller -pige så længe som muligt. Det massive hoveri blev i hovedsagen udført af tjenestefolk. En juridisk professor, der sidst i 1700-tallet skrev en artikel om livegenskabet, nævnte pligten til at tjene som karl eller pige så længe, som godset ønskede det ("Gesindezwang"), som den første regel ved gutsherrschaft.⁶⁶ Denne regel betød, at de unge livegne på godset var forpligtede til at tage tjeneste enten på hovedgården eller én af godsets fæstegårde, som godsejeren ønskede det. Tjenesteforholdet varede, til godsejeren tillod andet. I princippet kunne livegne hverken gifte sig

eller give sig til at arbejde som håndværkere uden godsejerens tilladelse. Det er svært at vide, hvor effektivt systemet var. Vi kender til massiv flugt fra livegenskabet, men også til, at godsejerne støttet af de offentlige myndigheder gjorde sig store anstrengelser for at opspore og tilbageføre de undvegne.⁶⁷

Visse forhold peger på, at livegenskabet faktisk virkede til en vis grad. Måske er det vigtigste indicium den høje andel af tjenestefolk på godser med gutsherrschaft. Når antallet af tjenestefolk her udgjorde måske 40% af den arbejdsdygtige befolkning mod måske 25–30% under grundherrschaft, betød det alt andet lige, at befolkningen under gutsherrschaft brugte en større del af deres liv på at være tjenestefolk og først kunne etablere egen husstand senere. Dette er ikke undersøgt systematisk, men det peger i den retning, at gennemsnitsalderen for mandlige husmænd på godset Schönweide sidst i 1700-tallet var 56.⁶⁸ Skønt der indgår gamle mennesker på aftægt, er det en meget høj gennemsnitsalder. Et andet indicium har vi fra godset Salzau. Her blev ophævelsen af hoveri og livegenskab 1799 fulgt af, at en række karle giftede sig og skiftede til at være inderster. Gennemsnitsalderen for dem var da 31 år, og 9 af 23 var over 30 år ved livegenskabets ophævelse, adskillige endda over 40.⁶⁹

Autoritet og autonomi

Både under gutsherrschaft og grundherrschaft var myndigheden delt mellem repræsentanter for godsejermagten, de lokale gårdmænd og husstandsoverhovederne. Børn var først og fremmest underkastet deres forældres myndighed, tjenestefolk husbonds og madmors. Det sidste ville i praksis helt overvejende sige, at tjenestefolkene var underlagt gårdmandsklassen. Det gjaldt i princippet under både grundherrschaft og gutsherrschaft, men i det sidstnævnte tilfælde var de fleste af tjenestefolkene rent konkret borte fra deres husbond og madmor og i stedet under opsyn af godsets foged næsten hele arbejdstiden. Det må have ført til et mere sammensat autoritetsforhold, om end godserne havde al mulig interesse i at understøtte og benytte sig af den autoritet, gårdmanden havde over sine tjenestefolk som husbond. På godser med gutsherrschaft var en del unge kvinder underlagt en særlig form for husbondmyndighed, idet de levede som tjenestepiger på hovedgården, ofte 6–10 eller flere piger sammen, under opsyn af mejersken og derpå enten hollænderiforpagteren eller forvalteren. De stod imidlertid uden for de familiehushold inden for bondestanden, næsten alle andre på landet levede inden for.

En forskel mellem områder med gutsherrschaft og grundherrschaft lå i omfanget af og formen for hhv. godsets og gårdmændenes myndighedsudøvelse på de punkter, der lå uden for det enkelte hushold. I Slesvig og Holsten var de fleste bønder under grundherrschaft direkte under kongen eller hertugen af Gottorp. Deres myndighed blev repræsenteret af amtmanden, der ved sin side havde enkelte andre embedsmænd, der dækkede hele amtet, først og fremmest amtsforvalter og

husfoged, Amterne var imidlertid store, og amtmand, amtsforvalter og husfoged fjernede personer som mange bønder og husmænd formentlig aldrig nogen sinde mødte. På det lokale niveau var der ingen professionelle embedsmænd. En central enhed for udøvelse af myndighed var sognet. I hvert sogn blev kongens eller hertugens myndighed repræsenteret af en sognefoged, rekrutteret blandt de lokale storbønder. Kirkens økonomi blev normalt administreret af bønder i egenskab af kirkeværger. I retssystemet var herredsfogeden professionel dommer, men ved sin side havde han et antal bønder, der var udpeget som sandemænd. Endelig var der en slags sogneråd i form af de såkaldte tolv- eller ottemænd, der bl.a. havde ansvar for fattigforsørgelse.⁷⁰ Kort sagt var de professionelle embedsmænd rent fysisk fjernede for de fleste bønder og sjældent til stede i lokalsamfundet, hvor det i stedet var bønder, normalt rekrutteret fra bondeeliten, der udøvede myndigheden. I et vist omfang lå myndigheden endda ret bredt hos gårdmændene, markant med tolv- eller ottemandsinstitutionen, hvor der var hyppige personudskiftninger.

På private godser med grundherrschaft blev myndigheden udøvet på tilsvarende vis. På det store gods Lindewitt, der havde gårde og huse spredt over store dele af hertugdømmet Slesvig, var der i det 18. århundrede kun én central forvalter. Godset var ellers inddelt i fem fogedier, og i hvert af disse var det en bonde, der fungerede som foged. Derudover indgik godsets bønder på linie med kongelige eller hertugelige bønder i landsbyfællesskaber og sognestyret.⁷¹

I områder med gutsherrschaft var godsejerens myndighed langt mere nærværende. Det rum, myndighed udøvedes inden for, var her kun i beskedent omfang sognet, men i stedet godset. Slesvigske og holstenske godser med gutsherrschaft var kun små eller mellemstore. Typisk omfattede de 5–40 gårde og 10–100 huse, fordelt på 1–5 landsbyer – dvs. et område svarende til et typisk sogn eller mindre. Hvert gods havde normalt sin egen forvalter eller inspektør, en gartner og et antal lønnede fogder, der ledede og tilså hoveriarbejdet. I retslige spørgsmål lå myndigheden hos godsets birketing, hvor dommeren var udpeget af godsejeren. I udtalte godsområder var godsejerne tillige kirkeværger.⁷² Godsejerens – eller den af ham udpegede administrators – myndighed var således både omfattende og nærværende. Det betyder ikke, at godsejeren havde vilkårlig og ubegrænset magt over sine undergivne, men at han havde magt over dem, blev stedse manifesteret.

Helt nede på landsbyniveau synes der også at have været en forskel. De fleste bønder uden for marsken indgik i et landsbyfællesskab, hvis kerne var dyrkningsfællesskabet, men som også omfattede andre fælles opgaver. Landsbyfællesskabet blev efterhånden de fleste steder reguleret af skriftlige vider og vedtægter. De ældste kendte er fra det 16. århundrede, men tilsyneladende blev de almindeligt udbredt i løbet af det 17. og 18. århundrede. De fleste vider og vedtægter blev vedtaget af bønderne selv, men i områder med et godssystem mellem grundherrschaft og gutsherrschaft er en række vedtægter angiveligt givet af godsejeren, og i visse områder var de ens fra landsby til landsby. Fra områder med gutsherrschaft

kendes imidlertid ingen skriftlige vedtægter.⁷³ I sin omfattende studie af godset Schönweide i Østholsten har Karl-Sigismund Kramer ikke fundet spor af, hvad han betegner som en bonde "Gemeinde". Forhold som fattigforsorg lå ikke under bondefællesskabet, men under godset.⁷⁴

De manglende landsbyvedtægter på godser med gutsherrschaft er blevet fremhævet af en række forskere fra Georg Friedrich Knapp til Robert Brenner.⁷⁵ Senere har bl.a. William Hagen imidlertid påpeget, at østtyske bønder i høj grad optrådte kollektivt og med en vis autonomi.⁷⁶ Man kan da næppe heller forestille sig, at forhold vedrørende selve dyrkningsfællesskabet blev ledet af godsets forvalter. Det må gårdmændene også have taget sig af selv, hvor gutsherrschaft herskede, og der må derfor have eksisteret et vist bystyre, skriftlige vedtægter eller ej. Stadig må dog antages at have været mindre omfattende og formentlig mindre autonomt.

Endelig var gårdmændenes stilling også mindre sikker helt nede på laveste niveau, på deres egen gård. Slesvigske og holstenske gårdmænd under grundherrschaft var i det 18. århundrede stort set selvejere eller arvefæstere eller – sjældnere – havde de livsfæste. Gårdmænd under Gutsherrschaft var "Wirte bis weiter" og kunne når som helst siges op. I praksis skete det formentlig yderst sjældent. Alene bevidstheden om det må dog have haft en betydning, herunder for hvordan gårdmændene så på sig selv.

Også på det symbolske plan blev det udtrykt, hvor myndigheden lå i områder med gutsherrschaft. Gårdmanden gjorde som regel selv hoveri nogle få dage om året. Det havde en vis praktisk betydning, da det ofte var på årets travleste tidspunkter, i høhøst eller høst, men man skal ikke undervurdere den symbolske betydning. Disse få dage om året var også gårdmanden i én eller anden grad reduceret til den status som hovbud, som hans egne tjenestefolk kendte seks dage om ugen og husmændene to-tre dage ugentligt, også selv om gårdmændene blev sat til særligt betroet arbejde som at slå hø eller korn og blev behandlet mere respektfuldt end andre hovbud. Således havde godset efter juristen Schraders opfattelse ikke ret til at tugte gårdmænd fysisk.⁷⁷

Også på andre måder blev det vist symbolsk, at myndigheden lå hos godsejeren og hans ledende funktionærer. Fra Kramers studie af Schönweide kender vi til, at alle godsets undersåtter skulle sværge en ny ejer troskab ved ejerskifte, og i høsten var det godset, der var vært ved høstgildet.⁷⁸

Konklusion

Gutsherrschaft og grundherrschaft førte ikke til totalt forskellige bondesamfund, men godssystemets form havde på den anden side klare effekter på bondesamfundets karakter i Slesvig (og Holsten). Den vigtigste effekt af gutsherrschaft var, at der inden for dets rammer var en mindre og svagere "bondemiddelklasse". Først og fremmest, var gårdmandsklassen rent talmæssigt forholdsvis mindre. Gårdmænd, gårdmandskoner og gårdmandsbørn, der arbejdede som tjenestefolk, ud-

CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN

gjorde formentlig i reglen mindre end en tredjedel af den arbejdsdygtige befolkning, hvor det snarere var halvdelen eller mere, hvor godssystemet havde karakter af grundherrschaft.

De gårdmænd, der var der, repræsenterede en form for middelklasse såvel under gutsherrschaft som grundherrschaft. De havde under alle omstændigheder en direkte myndighed over tjenestefolk og havde højere status end husmænd. De var også i alle tilfælde markedsintegrerede i ikke ubetydeligt omfang. Gårdmænd under gutsherrschaft var blot mindre markedsintegrerede end deres standsfæller under grundherrschaft, og samtidig var de ikke på samme måde sognets herskende klasse i det daglige. I hvert fald kan der ikke være tvivl om, at det blandt bønder selv i datiden blev regnet for ringere og mindre værdigt at være livegen bonde under gutsherrschaft end hoverifri bonde under grundherrschaft. I de sjældne tilfælde fra det 17. århundrede, hvor bønder blev overført fra grundherrschaft til gutsherrschaft, blev det mødt med heftig modstand fra bønderne.⁷⁹

Bondebyerne under gutsherrschaft var imidlertid først og fremmest befolket med husmænd og tjenestefolk, hvoraf et klart flertal i hvert fald i anden halvdel af det 18. århundrede var rekrutteret fra husmandsklassen. For de gifte husmandsfolks vedkommende, kan vi ikke sige meget andet end, at husmænd med hoveriforpligtelser i højere grad må have levet i en pengeløs subsistensøkonomi end husmænd, der skulle og kunne sælge en større del af deres arbejdskraft eller dens frugter på markedet for at skaffe sig penge til husleje og skatter. En effekt synes at have været, at der var bedre plads til, at der kunne opstå økonomisk aktivitet uden for landbruget, hvor husmændene selv disponerede over deres arbejdskraft, end hvor meget af den var bundet til hoveri. Det betød ikke nødvendigvis bedre levevilkår.

Gutsherrschaft og det livegenskab, der normalt var forbundet dermed, betød, at bondebefolkningen i princippet var bundet til godset og ikke frit kunne søge hen, hvor de ville. Hvis overhovedet denne binding spillede nogen rolle, har det snarere været for de husmandssønner og -døtre, der skulle sælge deres arbejdskraft eller på anden måde søge sig så godt et udkomme som muligt, end for den gårdmandssøn, der havde begrundet håb om at kunne følge i sin fars sted. For husmandssønner og -døtre betød livegenskabet formentlig først og fremmest, at var bundet til at arbejde som tjenestekarl og -pige i ganske mange år, og at de ikke frit kunne søge hen, hvor lønnen var højest. At arbejdet så var hoveri, betød nok mindre. Om det stillede tjenestefolkene økonomisk ringere, afhæng af mange forhold, bl.a. konjunkturerne.

Noter

- 1 „Klassikerne”: Georg Friedrich Knapp: *Die Bauern-Befreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preußens*, Leipzig 1887; Georg von Below: „Der Osten und Westen Deutschlands“, in G. v. Below: *Territorium und Stadt*, München und Leipzig 1900. De bedste oversigter over den omfattende litteratur vedrørende Gutsherrschaft er Hartmut Harnisch: „Die Gutsherrschaft. Forschungsgeschichte, Entwicklungszusammenhänge und Strukturelemente“, *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus*, 9, 1985, s. 189–240, og Heinrich Kaak: *Die Gutsherrschaft*, Berlin/New York 1991. Efter anden verdenskrig er begrebsapparatet i høj grad overtaget af den østtyske marxistiske skole. Et centralt arbejde her er Hartmut Harnisch: „Probleme einer Periodisierung und regionalen Typisierung der Gutsherrschaft im mitteleuropäischen Raum“, *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus*, 10, 1986, s. 251–274.
- 2 Om ”klassikernes” større sympati for det vesttyske system end det østtyske, se Edgar Melton: ”Gutsherrschaft in East Elbian Germany and Livonia, 1500–1800: A Critique of the Model”, *Central European History*, vol. 21. no. 4, 1988, s. 315–49. Et berømt eksempel på synspunktet i marxistisk forskning er Robert Brenner: „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe“, *Past and Present* 1976, no. 70, s. 30–75.
- 3 Barrington Moore: *The Agrarian Roots of Democracy and Dictatorship*; Immanuel Wallerstein: *The Modern World System I–II*, San Diego etc. 1974/80; Robert Brenner: ”Agrarian Class Structure and Economic Development”.
- 4 Som udtryk for denne revisionisme, der i høj grad er mikrohistorisk orienteret, kan man bl.a. i hovedsagen se de store antologier fra ”Arbeitsgruppe Gutsherrschaft”, der fungerede ved universitetet i Potsdam i årene 1992–2000: Jan Peters (ed): *Gutsherrschaft als soziales Modell. Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften* (HZ Beiheft 18), München 1995, samme (ed): *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften*, Göttingen 1995; samme (ed.): *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*, Berlin 1997.
- 5 Edgar Melton: ”Gutsherrschaft in East Elbian Germany and Livonia, 1500–1800: A Critique of the Model”, *Central European History*, vol. 21 no. 4, 1988, s. 315–49; William Hagen: ”Seventeenth-Century Crisis in Brandenburg: The Thirty Years’ War, The Destabilization of Serfdom, and the Rise of Absolutism”, *American Historical Review*, 94, 1989, s. 302–335; samme: ”The Junkers’ Faithless Servants: Peasant Insubordination and the Breakdown of Serfdom in Brandenburg-Prussia, 1763–1811”, *The German Peasantry: Conflict and Community in Rural Society from the Eighteenth to the Twentieth Century*, ed. Robert J. Evans and W.R. Lee, London 1986.
- 6 Melton: Gutsherrschaft in East-Elbian Germany and Livonia, s. 341–45.
- 7 Synspunktet findes fremlagt og diskuteret i: *A. V. Chayanov on the Theory of Peasant Economy*, ed. Daniel Thorner, Basile Kerbay og R.E.F. Smith, 1986.
- 8 Hans Chr. Steinborn: *Abgaben und Dienste holsteinischer Bauern im 18. Jahrhundert*, Neumünster 1982.
- 9 Fridlev Skrubbeltang: ”Nogle kilder til ældre dansk landbrugsstatistik”, *Historisk Tidsskrift*, 11. rk. 1, s. 245–68; samme: ”Om brug af landbohistorisk talmateriale”, *Fortid og Nutid*, XIX, 1954, s. 249–68.

CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN

- 10 Janken Myrdal og J. Söderberg: *Kontinuitetens dynamik. Agrar økonomi i 1500-tallets Sverige*. Stockholm 1991.
- 11 Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt og Bjørn Poulsen (ed.): *Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte*, Neumünster 1992.
- 12 Nyeste oversigtsværk over hertugdømmernes historie er: *Geschichte Schleswig-Holsteins*, Neumünster 1996.
- 13 Dirk Meyer: "Sønderjylland fra natur- til kulturlandskab", in Per Ethelberg m.fl.: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie, Sten- og bronzealder*, Haderslev 2000, s. 11–62.
- 14 Wolfgang Prange: *Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis 1771*, Neumünster 1971, især s. 591–602; samme: „Das Adlige Gut in Schleswig-Holstein im 18. Jahrhundert“, Chr. Degn og D. Lohmeier (udg.): *Staatsdienst und Menschlichkeit. Studien zur Adelskultur in Schleswig-Holstein und Dänemark*, Neumünster 1980, s. 57–75; Carsten Porskrog Rasmussen: "Godssystemer i Sønderjylland fra 1500- til 1700-tallet", *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift*, 1996:2, s. 38–61.
- 15 Steinborn, s. 42–56.
- 16 Karl-Sigismund Kramer: *Volksleben in einem holsteinischen Gutsbezirk*, Neumünster 1979, særligt s. 301f; L.A. G. Schrader: *Ueber die schleswig-holsteinische Leibeigenschaft und deren Aufhebung*, Kiel 1797, s. 21.
- 17 Beskrivelsen af landbosamfundets sociale grupper bygger væsentligst på egne studier i jordebøger, godsregnskaber etc. Af den eksisterende litteratur kan nævnes: Per Grau Møller: *Udskifningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730–1830*, Åbenrå 1984; H.N.A. Jensen: "Einige Notizen und Bemerkungen, betreffend die Wurtsitzer im Herzogtum Schleswig", *Neues Staatsbürgerliches Magazin*, 9, 1840, s. 296–302.
- 18 For Danmark er dette synspunkt fremført af Erland Porsmose: *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*, Odense 1987, s. 145–49. I Slesvig og Holsten kendes forbud mod gårddeling i de kongelige og gottorpske amter. Disse og forskellene i delingsret mellem marsken og resten af de to hertugdømmer er behandlet af Max Sering i: *Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein auf geschichtlicher Grundlage*, Berlin 1908, s. 36–62. Sering er dog af den opfattelse, at det ikke var delingsforbud og lignende, der bestemte forskellene, men de naturgivne forskelle og de tilpasninger, de krævede.
- 19 Mange af de jordebøger og inventarier, der benyttes nedenfor til bestemmelse af udsæd, besætning mv. giver kun i utilstrækkelig grad oplysning om inderster og er derfor ikke medtaget her.
- 20 Carsten Porskrog Rasmussen: "Godssystemer i Sønderjylland fra 1500- til 1700-tallet", s. 47f og 50f; Chr. Kock: *Volks- und Landeskunde der Landschaft Schwansen*, Heidelberg 1912, s. 148–56.
- 21 Carsten Porskrog Rasmussen: "Løjts storhedstid 1660–1864", H.H. Worsøe (ed.): *Løjt sogns historie*, Aabenraa 1988, s. 93–221, her s. 147.
- 22 Steinborn (1982), s. 186.
- 23 Carsten Porskrog Rasmussen: "Corvee and paid work. Work and workers at manors in Schleswig and Holstein in the 18th century", Kerstin Sundberg (ed.): (in print).
- 24 Steinborn (1982), s. 167, 169, and 186. Jeg har lagt antallet af tjenestefolk til hoveri og til

- gårdens eget behov sammen ud fra Steinborns tabeller, selv om det ikke fremgår, om de bygger på samme slags kilder.
- 25 Carsten Porskrog Rasmussen: "Corvée and paid work. Work and workers at manors in Schleswig and Holstein in the 18th century", i: Kerstin Sundberg (ed.): (in print).
 - 26 Carsten Porskrog Rasmussen: Corvée and paid work.
 - 27 Nicolaus Detlefsen: „Die Kieler Stadtteile nördlich des Kanals“. *Mitteilungen der Gesellschaft für Kieler Stadtgeschichte* 65, 1978, s. 32f.
 - 28 Karl-S. Kramer and Ulrich Wilkens. Volksleben in einem holsteinischen Gutsbezirk, Neumünster 1979, s. 239f.
 - 29 Thomas Nilsson: "Den sociale mobilitet i Vonsild sogn i perioden 1685–1708", *Sønderjysk Månedsskrift* 1996:12 s. 326–29.
 - 30 Carsten Porskrog Rasmussen: Løjts storhedstid 1660–1864, p. 119.
 - 31 Sering, s. 300f; L.A.G. Schrader: *Ueber die schleswig-holsteinische Leibeigenschaft und deren Aufhebung*, Kiel 1797, s. 33f.
 - 32 Byrderne fremgår bl.a. af de jordebøger mv., der ligger til grund for tabel 2 og 3.
 - 33 Steinborn opgør den totale som af skatter og afgifter til godsejere til hhv. knap 50 og 60 rigsdaler i de to holstenske amter med Grundherrschaft, han har studeret, se Steinborn (1982), s. 190.
 - 34 Carsten Porskrog Rasmussen: Corvee and Paid Work; Steinborn (1982), s. 167–69.
 - 35 Arkivet på Rundhof, B.I.8, Wirtschaftstagebuch 1772–74 (film i Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Abt. 415 nr. 5766); Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Abt. 195 nr. 369, hoveriprotokol 1775; Se også Carsten Porskrog Rasmussen: Corvee and paid work.
 - 36 Rigsarkivet, København, Hertugerne af Gottorp, Aabenraa Amts jordebog 1704.
 - 37 Steinborn, s. 187.
 - 38 Alix-Johanna Cord: *Die Umgestaltung des gottorfisches Amtes Oldenburg unter dem Minister v. Görtz in den Jahren 1705 bis 1709*, Neumünster 1994, s. 178.
 - 39 Edgar Melton: "Gutsherrschaft in East Elbian Germany and Livonia, 1500–1800: A Critique of the Model", *Central European History*, vol. 21 no. 4, 1988, s. 315–49, her s. 341–45.
 - 40 Steinborn, s. 174 og 178–79.
 - 41 Steinborn.
 - 42 P. Grau Møller, *Udskifningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730–1830. En analyse af et udvalgt område på Nordals, Åbenrå* 1984, s. 111–120; Henning Mathiesen: *Hertugens folk. Landbrugerne under Rønhave og Sønderborg Ladegård i tiden inden udskifningen*, Aabenraa 1992, s. 166f.
 - 43 Thumbby-Havetoft omfatter her kun de gårde, der lå til Gottorp amt. Dele af Havetoft sogn tilhørte Satrupholm gods.
 - 44 Henning Mathiesen: "De augustenburgske hertuger som godsbesiddere", *Sønderjysk Månedsskrift* 1996:4, s. 83.
 - 45 Bjørn Poulsen: *Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400–1650*, 1990, s. 166f; Karen Schousboe: *Bondedagbøger – kilder til dagliglivets historie*, Brede 1980, s. 123, 139, 141f og 146.
 - 46 Hans Chr. Steinborn konkluderer derimod, at markedskvoten var højere for bønder under

- Gutsherrschaft end bønder under Grundherrschaft omkring 1700 og ca. den samme for begge grupper omkring 1766, se Steinborn, s. 46f. Steinborns tal er imidlertid dels en sammenligning af bønder under Gutsherrschaft i østlandet og bønder under Grundherrschaft på gesten, dels er væsentlige dele af dem særdeles usikre og svagt underbyggede. Blandt andet vurderer han efter min opfattelse navnlig gestbøndernes oksealg alt for lavt.
- 47 Jordebøger: se kilderne til tabel 2. Resultater fra hovedgårde: egne studier, under udgivelse i bogen: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524–1770* (ventes udg. 2003).
- 48 ”Anders Sandemands optegnelsesbog 1740–1809”, Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen: *Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592–1809*, Haderslev 1994, s. 128.
- 49 Bjørn Poulsen: *Bondens penge*, s. 166f; Karen Schousboe: *Bondedagbøger*, s. 123, 128, 133 og 141; Carsten Porskrog Rasmussen: *Løjts storhedstid 1660–1864*, s. 127.
- 50 ”Anders Sandemands optegnelsesbog 1740–1809”.
- 51 *Christen Hansens dagbog Elstrup*. 1766–1810, 1986, s. 31, 37, 56, 63, 64, 67 m.fl.
- 52 ”Anders Sandemands optegnelsesbog”, s.140ff.
- 53 Carsten Porskrog Rasmussen: ”Løjts storhedstid 1660–1864”, s. 136.
- 54 Schleswig-holsteinisches Landesarchiv, Abteilung 7 nr. 4749–50, Untertaneninventar der Norderharde 1709–10.
- 55 Bjørn Poulsen: *Bondens penge*, s. 166f; Carsten Porskrog Rasmussen: ”Løjts storhedstid 1660–1864”, s. 136.
- 56 Bjørn Poulsen: *Bondens penge*, s. 161ff; Carsten Porskrog Rasmussen: ”Løjts storhedstid 1660–1864”, s. 167f; Schousboe: *Bondedagbøger*, s. 123, 128 og 133–38.
- 57 Bjørn Poulsen: *Bondens penge*, s. 157ff og s. 212.
- 58 Schousboe: *Bondedagbøger*. Af de tredive nordslesvigske bondedagbøger fra før 1800, som Schousboe registrerer, er 13 fra vestkysten, syv fra den centrale gest og ti fra Østlesvig. Kun dagbogen fra Elstrup er fra en bonde, der vides at have haft hoveriforpligtelser, men kom fra et blandet godssystem, ikke rent Gutsherrschaft.
- 59 Carsten Porskrog Rasmussen: *Corvée and Paid Work*.
- 60 Schrader, anf.arh. s. 22.
- 61 Carsten Porskrog Rasmussen, *Løjts storhedstid 1660–1864*, s. 98.
- 62 Carsten Porskrog Rasmussen: *Corvée and paid work*.
- 63 Lars N. Henningsen: ”Et ”flittigt og oeconomicisk” folk. Tilvirkning og salg af tekstiler fra Nordøstlesvig i 1700-årene”, *Sønderjyske Årbøger*, 1989, s. 127–66.
- 64 Carsten Porskrog Rasmussen: *Løjts storhedstid*, s. 166–76; Bert Kelm: *Rømø – et vesterhavspræget samfund*, Bd. 1, Aabenraa 1999; *Danske søfarts historie*, bd. 2, København 1997.
- 65 Karl-S. Kramer og Ulrich Wilkens: *Volksleben*, s. 295.
- 66 L.A.G. Schrader: *Ueber die schleswig-holsteinische Leibeigenschaft und deren Aufhebung*, Kiel 1797.
- 67 Wolfgang Prange: „Flucht aus der Leibeigenschaft“, Konrad Köstlin og Kai Detlev Sieverts (red.): *Das Recht der kleinen Leute. Beiträge zur Rechtlichen Volkskunde*, Berlin 1976, s. 166–178.
- 68 Karl-S. Kramer og Ulrich Wilkens: *Volksleben*, s. 240.
- 69 Alix Johanna Cord: *Der Strukturwandel in der ostholsteinischen Gutswirtschaft um 1800*,

- dargestellt am Beispiel der adligen Güter Roxdorf und Salzau*, Neumünster 1997, s. 108f. Gennemsnitssalderen 1799 er beregnet af mig.
- 70 Carsten Porskrog Rasmussen: ”Løjts storhedstid 1660–1864, s. 190–95.
- 71 Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Abt. 167.4 no. 129 og 198ff, Jordebog 1779 og regnskaber 1700ff.
- 72 Karl-S. Kramer and Ulrich Wilkens: *Volksleben*, s. 67ff og 234ff; Prange: „Das adlige Gut“.
- 73 Martin Rheinheimer: *Die Dorfordnungen des Herzogtums Schleswig. Bd. 1: Einführung*, Stuttgart 1999, især s. 44–59, 142–45, 183–89 og 278–84.
- 74 Karl-S. Kramer og Ulrich Wilkens: *Volksleben*, s. 115–35, især s. 118 og 133–35.
- 75 Below, anf.arb. s. 14; Brenner, anf. Arb. s. 56.
- 76 Hagen: The Junker’s Faithless Servants.
- 77 Schrader, s. 57f.
- 78 Karl-S. Kramer og Ulrich Wilkens: *Volksleben*, s. 65f og 202ff.
- 79 *Sønderjyllands Historie* III, København 1940–42 s. 62; Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Abt. 7 nr. 6382; C.E. Andersen: *Grams historie*, 1926. s. 87.